

UDK BROJEVI: 75.025.4 ; 75.071.1 Буковац В.

ID BROJ: 204308748

Daniela Korolija-Crkvenjakov, Galerija Matice srpske, Novi Sad
Velibor Andrić, Institut za nuklearne nauke „Vinča“, Beograd
Maja Gajić-Kvašček, Institut za nuklearne nauke „Vinča“, Beograd

**SJAJ CRNOG BARŠUNA:
KONZERVACIJA, RESTAURACIJA I NOVI PODACI
O SLICI *VELIKA IZA VLAHA BUKOVCA***

Apstrakt:

O *Velikoj Izi*, slici koja je proslavila mladog Vlahu Bukovca na početku slikarske karijere, pored velike popularnosti ostale su nepoznate mnoge činjenice. Posle uspeha na prolećnom salonu 1882. godine u Parizu slika je reprodukovana na razglednici, a o procesu njenog nastanka pisao je sam autor u svojoj autobiografiji. Detalji kasnijeg života slike, do momenta kada ju je za svoju kolekciju kupio Pavle Beljanski, manje su poznati. U tom periodu menjala je vlasnike, bila restaurirana i delimično izmenjena. Naučna ispitivanja metodama prirodnih nauka i konzervatorska ispitivanja donela su nove podatke o autorskim slojevima slike i prethodnoj restauraciji, kao i pružila smernice za čišćenje i rekonstrukciju bojenog sloja u novoj restauraciji.

Ključne reči: Vlaho Bukovac, *Velika Iza*, konzervacija, restauracija

Uvod

Velika Iza Vlaha Bukovca je najupečatljiviji eksponat u Memorijalu Pavla Beljanskog, u njegovoj Spomen zbirci u Novom Sadu. Beljanski, diplomata i kolekcionar, kupio ju je na aukciji u Parizu 1929. godine. Od 1965. godine dostupna je javnosti, izložena zajedno sa drugim slikama i predmetima koji svedoče o životu i vremenu u kojem je Beljanski živio i formirao svoju kolekciju slika.¹

U okviru priprema izložbe, održane u Galeriji Doma vojske Srbije u Beogradu od 17. septembra do 2. novembra 2013. godine, slika je podvrgnuta konzervatorsko-restauratorskim radovima u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu, od maja do jula 2013. godine. Tim stručnjaka angažovanih na ovom poslu činili su: dr Daniela Korolija-Crkvenjakov, konzervator-savetnik (rukovođenje i nadzor nad konzervatorskim radovima), Nevena Đorović, konzervator-restaurator (čišćenje, konsolidacija i retuš slike), mr Jelena Jovetić, slikar-konzervator (fotodokumentacija), Nedeljko Marković, fotograf (IR i UV reflektografija), Velibor Andrić, fiziko-hemičar i dr Maja Gajić-Kvašček, fizičar, oboje iz Laboratorije za hemijsku dinamiku i permanentno obrazovanje Instituta za nuklearne nauke „Vinča” (ispitivanja slike EDXRF metodom) i Darko Đorđević, vajar-konzervator (restauracija ukrasnog rama).

Zatečeno stanje slike i konzervatorska ispitivanja

Velika Iza je slikana uljem na platnu, napetom na čvrst slepi ram sa pokretnim uglovima i dva krstasta ukrutenja. Platno, sa jednim malim procepom saniranim starom zakrpom sa poledine, blago je zatalasano i opušteno. Bojeni sloj je stabilan, sa malo krakelura i nekoliko vrlo malih oštećenja na kojima nedostaju ljuspe boje, poljima potamnelog retuša, požutelim lakom i neizbežnim slojem atmosferskih naslaga na površini. Slika je uramljena u pozlaćeni ukrasni ram.

O nastanku slike ostala su Bukovčeva svedočenja o kritikama profesora Kabanela i njegovoj ljutitoj reakciji na profesorovu kritiku da „slika nije loša, ali su glavnom liku odviše kratke noge”, posle čega je ostrugao prethodnu i napravio novu verziju slike². Detalji prvobitne verzije nisu poznati.

U toku ispitivanja koja su prethodila konzervaciji, pokazalo se da slika ipak nije bila u potpunosti ostrugana, već da je Bukovac sastrugao samo delove i nastavio da slika. Promenio je položaj desne ruke Ize, što se vidi po karakteru bojenog sloja: raniji položaj jasno se ocrtava, upravo zato jer je podloga različita: delimično je to raniji inkarnat ruke, a delimično draperija. Druga promena, koja se odnosi na položaj leve noge Ize, nešto je teže uočljiva, ali se pod bočnim svetlom nazire trag poteza četke u donjem bojenom sloju, koji ocrtava nogu više podignutu i savijenu u kolenu.

Nakon izlaganja 1882. godine slika je reprodukovana kao razglednica, danas dragocen arhivski dokument za dalje ispitivanje istorije promena na slici. Iako u crno-beloj tehnici, ona predstavlja izvanrednu osnovu za dalja proučavanja.

IZGLED SLIKE PRE KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA (FOTO J. JOVETIĆ)

Upoređivanjem detalja sa razglednice i aktuelnog izgleda slike, prvo što se uočava, i što su često spominjali drugi istraživači, je naknadno dodat povez na glavi služavke. Pored toga postoje i mnoge druge razlike, na prvi pogled manje uočljive. To su: izmene na haljini služavke (rukav, džep, krajevi prsluka preko bele kecelje), znatno tamniji valer draperije pružene ispod Izine glave sakriveni slapovi kose koji se dobro vide na razglednici, nestanak desnog kraja niske stoličice na kojoj portretisana sedi, neznatno drugačiji prelomi tamnocrvene draperije u pozadini i na levom delu slike i na kraju potpuni izostanak preloma draperije na crnim poljima u centralnom i desnom delu slike, koji odgovaraju prekrivaču na kanabetu preko koga se pružila Iza. Sve ovo ukazuje da je na slici, između prvog javnog predstavljanja na Salonu u Parizu 1882. godine i momenta dolaska u kolekciju Spomen zbirke Pavla Beljanskog u Novom Sadu 1965. godine, bilo slikarsko-restauratorskih intervencija o kojima nema arhivske dokumentacije.

Radi utvrđivanja i dokumentovanja istorije konzervacije slike, u prvoj fazi konzervatorsko-restauratorskih radova u Galeriji Matice srpske sprovedena su ispitivanja u više pravaca: nedestruktivna ispitivanja infracrvenom reflektografijom³ i EDXRF spektrometrijom⁴ konzervatorsko sondiranje površina na kojima su uočene razlike u izgledu slike i razglednice, kao i ispitivanje otpornosti bojenih slojeva na rastvarače u pripremi za čišćenje slike. Rezultati ovih ispitivanja su doneli nove podatke koji su bolje osvetlili istoriju slike kroz dokumentovanje

UPOREDNI IZGLED INFRACRvene REFLEKTOGRAFIJE I SNIMKA U PRIRODNOM SVETLU
(FOTO N. MARKOVIĆ)

promena i promišljanja samog autora, i usmerili dalji tok konzervatorskih radova i diskusiju o meri čišćenja i načinu rekonstrukcije bojenog sloja.

Infracrvena reflektografija

Crno-beli prikaz koji se dobija kao rezultat infracrvene reflektografije doneo je iznenađenje. Infracrveno zračenje je prošlo kroz tanak sloje boje i na digitalnom snimku su dokumentovana polja različitog stepena apsorpcije.⁵ Prevedeno na vizuelni jezik, to znači da na reflektografskom snimku vidimo slojeve ispod površine, u našem slučaju prvu postavku lika Ize, zatvorenih usana i ozbiljnog pogleda, što na izvanredan način dokumentuje jednu fazu kreativnog procesa u nastanku ove slike. Upoređivanjem infracrvene reflektografije i snimka u normalnom svetlu, dobija se dokumentacija značajna za dalje studije istoričara umetnosti o ranim fazama slikarske delatnosti Vlaha Bukovca.

Konzervatorska sondiranja

Konzervatorskim sondiranjima ustanovljeno je da postoje naknadni slojevi boje na velikoj površini slike, tanki i lazurni, koji se lako rastvaraju i uklanjaju. Oni su deo ranijih slikarsko-konzervatorskih intervencija koje nisu dokumentovane. Tu spadaju: tamnozeleni premaz preko draperije ispod glave i ruku Ize; tamnocrveni

premaz preko vrlo slične tamnocrvene draperije u pozadini; tamna patina nanescena preko kose, koja prekriva i desni ugao taburea; ponovljene pruge na odeći služavke koje prekrivaju i džep na suknji, kao i oker-žuti do zagasiti premazi preko donjeg dela slike, lavora sa sunderom, poda i lavlje glave. Proizilazi da je gotovo cela površina slike, osim inkarnata, u nedatiranoj konzervatorsko-restauratorskoj intervenciji prekrivena tankim slojevima boje, koji, osim u slučaju zelene draperije ispod ruku i glave Ize, nisu dramatično izmenili originalne tonove, ali su doprineli ukupnom tamnijem fonu slike i sakrili neke detalje.

Druge promene odnosile su se na izgled draperija koje, kako pokazuje arhivska fotografija, zauzimaju veliki deo scene. Ustanovljeno je da postoje dva sloja tamnocrvene draperije u pozadini, neznatno različita, ali je mnogo veći problem predstavljao potpuni nestanak ranije draperije na sada jednolično crnim poljima u srednjem i desnom delu slike.

Utvrđivanje palete pigmenata EDXRF spektrometrijom

Radi razjašnjavanja preostalih nedoumica, kao i radi dodatnih podataka o pigmentima koji su korišćeni na ovoj slici, sprovedena su spektrometrijska ispitivanja EDXRF tehnikom⁶. Tačke u kojima je vršena akvizicija spektara birane su tako da pokriju polja različite obojenosti i utvrdi slikarska paleta. Pigmenti su identifikovani na osnovu detekcije karakterističnog elementa, a dodatnom obradom spektara u više mernih tačaka utvrđene su mešavine pigmenata koje je slikar koristio u pojedinim poljima.

Rezultati su pokazali relativno svedenu paletu korišćenih pigmenata. Jedina bela boja detektovana na slici je olovno bela⁷. Ona je vrlo dugo bila nezamenljiva na slikarskoj paleti, uprkos svojoj toksičnosti. Ovde se pojavljuje i kao punilac sloja preparature, u mešavini sa kredom⁸ i bolusom⁹. Olovno bela je korišćena za slikanje inkarnata, tonirana mešavinom okera i umbri, prirodnih zemljanih pigmenata, kao i vermilion¹⁰. Kadmijum žuta¹¹ se pojavljuje na delovima koji su doslikani u kasnijoj konzervatorskoj intervenciji (povez na glavi služavke i njena haljina), a korišćena je u mešavini sa zemljanim pigmentima. Jedini pigment intenzivnog crvenog tona je vermilion. Mirniji smeđi i oker tonovi potiču od zemljanih pigmenata, koji su mešani sa olovno belom i vermilionom. Od plavih pigmenata sigurno je korišćena kobalt plava¹², mada na odeći sužavke postoje indicacije za korišćenje i prusko plave¹³. Zeleni pigment čije prisustvo je potvrđeno EDXRF spektrometrijom je viridijan¹⁴, koji je korišćen u mešavini sa olovno belom i okerom za slikanje zelene draperije. Viridijan se u slikarskoj paleti koristi od 1859. godine, kada je zamenio dotada raširenu i vrlo toksičnu smaragdno zelenu.

IZGLED SLIKE POSLE KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA (FOTO J. JOVETIĆ)

Posebno je bila zanimljiva detekcija hemijskog elementa kobalta na crnim poljima na kojima nije više bio vidljiv ni trag nekadašnje draperije. Pozicioniranjem tačaka merenja prema arhivskoj fotografiji, u nastojanju da se izvrši mapiranje najinteresatnijih zona, došlo se do zaključka da je za osvetljena mesta na draperiji korišćena kobalt plava. Detaljnijim pregledom ovih zona, uz korišćenje stereo mikrskoskopa, uočene su čestice pigmenta karakteristične plave boje.

Podaci dobijeni naučnim ispitivanjima slike neinvazivnim metodama bili su veoma značajni za karakterizaciju korišćenih slikarskih materijala, bolje poznavanje slikarske tehnike Vlaha Bukovca i usmerili su dalji tok konzervatorsko-restauratorskih radova.

Valorizacija i rekonstrukcija slikarskih slojeva

Jedan od važnih momenata u slikarsko-restauratorskom postupku, koji često izaziva velike diskusije i najviše doprinosi krajnjem vizuelnom izgledu slike, jeste odluka o meri čišćenja i načinu rekonstrukcije oštećenih bojenih slojeva.

U slučaju *Velike Ize*, ova odluka nije bila ni laka ni brza. Prethodile su joj duge konsultacije i razgovori odgovornih istoričara umetnosti iz Spomen-zbirke Pavla Beljanskog na čelu sa dr Jasnom Jovanov i dodatna traganja za istorijskim informacijama i paralelama. U nedostatku arhivskih podataka o prethodnoj konzervatorskoj intervenciji, pretpostavljeno je da je ona urađena u pripremi slike za prodaju, svakako pre 1929. godine.

Posle teorijskih rasprava i diskusija, čišćenje i rekonstrukcija bojenog sloja predstavljaju konkretizaciju stručnog i naučnog doprinosa kustosa i konzervatora, transponovane u otisak u materijalu.¹⁵ Odluka o meri čišćenja obuhvatila je više različitih kriterijuma, prema stanju i situaciji na različitim delovima slike, u procesu valorizacije njihovog likovnog i istorijskog značaja.¹⁶ Moguća su različita restauratorska rešenja, a krajnji rezultat ne može da izbegne interpretaciju.

U toku čišćenja uklonjeni su tanki lazurni premazi čije je postojanje utvrđeno na velikoj površini, od čega je najveću vizuelnu promenu donelo uklanjanje tamnozelenog premaza sa draperije ispod glave i ruku Ize. Otkriveni sloj, svetlozelene boje, odlično je očuvan autorski sloj. Uklanjanjem premaza sa drugih partija slike promena nije toliko dramatična, ali je rezultat dobro vidljiv kroz omogućeno sagledavanje brojnih autorskih detalja koje su premazi sakrivali, kao što su kosa portretisane koja pada u slapovima, desni ugao taburea na kome sedi, senka oko golog stopala na podu, dlake lavlje grive i drugi.

Za delove slike koji su preslikani debljim namazima, donesena je odluka da se ne uklanjaju, jer na tim mestima postoje oštećenja autorskog bojenog sloja (moguće kao posledica čišćenja u ranijoj konzervatorskoj intervenciji), što se jasno vidi i na prečišćenom inkarnatu služavke, bez završnih lazura koji definišu crte lica i oka. Radi se o istorizovanim preslicima koji ponavljaju prethodna slikarska rešenja, a njihovo uklanjanje bi dovelo do rizika dodatnog oštećenja autorskih slojeva i potrebe da savremeni restaurator ponovi ono što je njegov neimenovani prethodnik uradio pre skoro jednog veka.

Ostala je dilema kako rekonstruisati izgubljenu draperiju na crnim površinama na kojima je utvrđeno korišćenje kobalt plave. Ako su plavom bojom bila slikana osvetljenja draperije, koji je bio njen osnovni ton? Crno-bela razglednica više nije od pomoći. Tragalo se za eventualnim arhivskim podacima, opisima slike u tadašnjoj štampi. Rešenje je ponudila dr Jasna Jovanov, uputivši na deo teksta u romanu Aleksisa Buvijea *La Grande Isa*, koji je poslužio kao inspiracija za nastanak slike: „Nakon što se osvežila orijentalnim mirisima, raspuštene kose, pružila se gola i predivna na crni baršun”.¹⁷

Tako je rešena i poslednja dilema, a u restauratorskom postupku draperija slikarski sugerisana kao crna draperija sa plavičastim refleksima, urađenim tratedo retušom, na način da se u obliku i boji sugeriše izgubljeni deo slike, bez nametanja restauriranog dela i njegovog takmičenja sa preostalim autorskim i istorizovanim slojevima.

Zaključak

Konzervacija i restauracija slike *Velika Iza Vlahu Bukovca* doprinela je dodatnom osvetljavanju zanimljive istorije nastanka i kasnijeg života ove slike. Za valorizaciju i interpretaciju višestrukih slojeva boje kao i rekonstrukciju oštećenih partija bila je presudna saradnja više aktera uključenih u ovaj projekat: istoričara

umetnosti, konzervatora i fiziko-hemičara, čija su udružena znanja dovela do rezultata koji se danas predstavlja publici kao novo čitanje ove slike. Time je još jednom potvrđeno da je zaštita kulturnog nasleđa multidisciplinarna oblast delovanja u kojoj se najbolji rezultat postiže timskim radom u kojem svaki član tima daje svoj najbolji ekspertski doprinos.

Napomene:

¹ Спомен-збирка Павла Бељанског (ур. Јасна Јованов), Нови Сад, 2009, 44.

² Игор Борозан, *Трајање лепог: Велика Иза и Павле Бељански*, Зборник радова научног скупа посвећеног Павлу Бељанском (1892-1965), Нови Сад, 2012, 106; Мaja Марковић, *La grande Iza на париском Салону 1882 године*, у: *Велика Иза Влаха Буковца, каталог изложбе*, Београд 2013, 43.

³ Infracvena reflektografija je neizavizna metoda ispitivanja koja spada u takozvane *imaging* metode ispitivanja, odnosno specijalne fotografske metode. Infracveno zračenje prodire ispod površine bojenog sloja i kao rezultat daje crno-beli prikaz koji može da pokaže pripremni crtež, nečitki potpis ispod potamnelog laka itd. Rezultat zavisi od karaktera i debljine slojeva boje, kao i od talasne dužine snimanja

⁴ EDXRF je oznaka za energetski disperzivnu spektrometriju fluorescentnog rendgenskog zračenja, nedestruktivnu i multielementnu tehniku ispitivanja kojom se vrši identifikacija i u određenim slučajevima i kvantifikacija hemijskih elemenata na malom delu površine ispitivanog predmeta. Za višeslojne polihromne površine, dobija se indikacija o sastavu površinskih slojeva boje i podloge. Ako se radi o prenosnoj opremi, činjenica da se merenja izvode u vazduhu a ne u vakuumu ograničava detektovanja lakih hemijskih elemenata. Takođe, obzirom da se radi o elementnoj analizi na atomskom nivou, ne otkriva nam informacije o molekulskoj strukturi analiziranog predmeta, pa se obično mora kombinovati sa drugim instrumentalnim tehnikama kako bi se dobila potpuna informacija

⁵ Za snimanje je korišćen Canon 450 D aparat sa objektivom 70-200 mm i infracrvenim filterom koji propušta odbijenu svetlost talasne dužine preko 1000 nm (infracrveni deo spektra), uz osvetljavanje predmeta halogenim reflektorima.

⁶ EDXRF spektrometar kojim su vršena ispitivanja konstruisan je u Laboratoriji za hemijsku dinamiku i permanentno obrazovanje Instituta za nuklearne nauke „Vinča”, specifično za potrebe ispitivanja predmeta kulturnog nasleđa. Instrument je prenosiv, što omogućava merenja in-situ, a pokretna platforma omogućuje olakšano ispitivanje umetničkih dela. Kao ekscitacioni izvor se koristi snop rendgenskog zračenja koji je kolimisan tako da merna tačka na površini analiziranog predmeta ima prečnik 2-3 mm. Male dimenzije uređaja postignute su korišćenjem poluprovodničkog Si-PIN detektora sa termoelektričnim hlađenjem za detekciju karakterističnog X-zračenja iz materijala koji se ispituje. Pristup predmetu koji se analizira olakšan je i postavljanjem detektora pod uglom od 45° u odnosu na ekscitacioni izvor. Sva merenja na slici *Velika Iza* su izvršena pod istim eksperimentalnim uslovima čime je omogućeno njihovo međusobno poređenje. Radni uslovi za merenje su: napon 40 kV, jačina struje 300 μA, rastojanje od vrha kolimatora do slike 20 mm.

⁷ Bazni bakarni karbonat 2PbCO₃ · Pb(OH)₂.

⁸ Kalcijum karbonat Ca CO_3

⁹ Prirodna glina crvene obojenosti, najpoznatija kao podloga za polimentnu pozlatu.

¹⁰ Živin sulfid, HgS .

¹¹ Kadmijum sulfid, CdS .

¹² Kobalt(II)oksid-aluminijum, $\text{CoO} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$.

¹³ Gvožđe(II,III)heksacijanoferat(II,III), $\text{Fe}[\text{Fe}^{3+}\text{Fe}^{2+}(\text{CN})_6]_3$.

¹⁴ Hromoksid bihidrat, $\text{Cr}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$.

¹⁵ Д. Королија-Црквењаков, *Материја и илузија*, Нови Сад 2013, 133.

¹⁶ Istovremena valorizacija istorijske i likovne komponente umetničkog dela je postavljena u osnove teorije restauracije još polovinom prošlog veka sa Čezarom Brandijem. Više u: Чезаре Бранди, *Теорија реставрације*, Београд 2007.

¹⁷ Prema: V. Uchytel-Kružić, *Vlaho Bukovac, Život i djelo 1855-1922*, Zagreb, 2005.

Daniela Korolija-Crkvenjakov, The Gallery of Matica srpska, Novi Sad
Velibor Andrić, The Institute for Nuclear Sciences „Vinča”, Belgrade
Maja Gajić-Kvašček, The Institute for Nuclear Sciences „Vinča”, Belgrade

**THE LUSTER OF BLACK VELVET:
GRANDE ISA BY VLAHO BUKOVAC,
CONSERVATION, RESTORATION AND NEW DATA**

Abstract:

Despite great popularity, some facts about *Grande Isa*, the painting that brought to fame young Vlaho Bukovac at the beginning of his artistic career, remained unknown. Following the success at the Spring Exhibition in Paris 1882, the painting was reproduced on picture postcards and the author wrote of it in his autobiography. The details of what happened with the painting after the Salon showing, and before it was acquired by Pavle Beljanski, are less known. In that period it changed ownership, was restored and partially altered. Scientific and conservators' analyses revealed new data concerning the original paint layers and previous restoration. Importantly, these results helped inform the decisions made on the recent cleaning and restoration project.

Key words: Vlaho Bukovac, *Grande Isa*, conservation, restoration

(KATEGORIJA ČLANKA: NAUČNI ČLANAK – ORIGINALNI NAUČNI RAD)